XORAZMIYNING “MUHABBATNOMA” ASARINING JANR VA KOMPOZITSION XUSUSIYATLARI

Abdullayev Fazliddin Raxmidin o‘g‘li

Annotatsiya. *Maqolada XIV asr o‘zbek adabiyotining ilk noma namunalaridan biri bo‘lgan Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asari janr va kompozitsiya nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Asarning epistolyar shakli, o‘n bir nomadan iborat tuzilishi, nomalar orasiga joylashgan g‘azal, qit’a va soqiynomalar, shuningdek vazn xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotchilar asarning janr mansubligi bo‘yicha turlicha fikr bildirgani sababli, uni noma an’anasi kontekstida qayta baholashga harakat qilinadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, “Muhabbatnoma” oddiy maktub emas, balki lirik va didaktik elementlarni bir matnda birlashtirgan murakkab kompozitsiyaga ega. Maqolada adresat va muloqot shakli, til tanlovi hamda manbalardagi raqamli ma’lumotlarning ishonchliligi ham yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *Muhabbatnoma; noma janri; epistolyar she’riyat; kompozitsiya; soqiynoma; hazaj vazni; lirik-didaktik tuzilma; Xorazmiy; XIV asr adabiyoti.*

Kirish

“Muhabbatnoma”ning janr mansubligi uzoq vaqt aniq belgilanmagan. Ba’zi manbalar uni masnaviy, boshqalari epistolyar lirik doston, yana biri noma deb ataydi. Bu ta’riflarning har biri asarning bir qirrasini ochadi, ammo birortasi to‘liq qamrovli emas. Shu sababli janr masalasini alohida ko‘rib chiqish foydali. Asar 1353-yilda Oltin O‘rda hokimi Muhammad Xo‘jabek nomiga bog‘lab yozilgan deb hisoblanadi [4]. Matn 1959-yilda A.M.Shcherbak tomonidan nashr etilgan [1] va 1987-yilda “Muqaddas nomalar” to‘plamida qayta chop etilgan [2]. E.Ishoqov ham asarni o‘zbek adabiyoti tarixida qayd etgan [3]. Abdurahimova asarni XIV asr epistolyar lirik dostonlaridan biri sifatida ko‘rsatadi [5], ammo uning muhabbatnoma shaklini noma an’anasi ichida qanday shakllantirgani yetarlicha yoritilmagan. Maqolaning maqsadi uch savolga javob berishdir: asar qaysi an’anaga tayanadi, uning ichki kompozitsiyasi qanday va janr xususiyatlari uni boshqa nomalardan qanday ajratadi. Tahlil asarning muqaddimasi, nomalar, g‘azal va soqiynomalar bilan birga olib boriladi. Manba sifatida asarning o‘zi va unga oid mavjud ilmiy ishlar olinadi. Ikkilamchi manbalar bir-biridan farq qilgan joylarda ularning ikkalasi ham qayd etiladi.

Tahlil uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda asarning janr va shakl belgilari tasnif qilindi. Ikkinchi bosqichda nomalar, soqiynomalar va g‘azallarning joylashuvi bo‘yicha kompozitsion sxema tuzildi. Uchinchi bosqichda matnda

muloqotda ishtirok etgan tomonlar aniqlandi. Har bir bo‘limda avval manba ma’lumoti, so‘ng matnga asoslangan kuzatuv beriladi.

Noma janri an’anasi

Noma, ya’ni maktub, fors-tojik adabiyotida uzoq o‘tmishga ega janr hisoblanadi. Turkiy she’riyatda bu janr ancha keyin, asosan XIV asrdan boshlab shakllangan. Jamolova o‘zbek adabiyotida noma janrining rivojini alohida tadqiq etgan [7]. Shu an’ananing namunasi sifatida forsiy tilda yozilgan Avhadi Marog‘iyning “Muhabbatnoma”si ko‘rsatiladi [10]. Xorazmiy asari Avhadi asaridan ilhomlangan deb qaraladi. Ammo ikki asar orasidagi asosiy farq shundaki, Avhadida maktublar ham oshiq, ham ma’shuqa tomonidan yoziladi, Xorazmiyda esa barcha maktublar oshiq tilidan berilgan [5]. Bu o‘zgarish muloqotni bir tomonlama qiladi: ma’shuqa javob bermaydi, faqat tinglovchi bo‘lib qoladi. Natijada asarda ichki sukut va kutish hissi kuchayadi. Janrga oid yana bir masala nomalar ichidagi she’riy turlarga tegishli. Rahmonova Xorazmiy asarini masnaviy shakldagi nomalardan (Haqiqatnoma, Ilohiynoma, Gulnoma) ajratib, uni she’riy maktub shakli deb belgilaydi [6]. Bu ajratish muhim, chunki noma atamasi o‘zi bilan vazn yoki bayt tuzilishini emas, balki murojaat shaklini bildiradi. Shu ma’noda asar ham shakl, ham mazmun jihatidan noma an’anasiga mos keladi.

“Noma” atamasi forscha “nome” so‘zidan kelib, xat, maktub, yozma hujjat ma’nolarini anglatadi. Adabiyotda bu so‘z ikki xil ishlatiladi: real xat va she’riy yoki nasriy shaklda yozilgan badiiy maktub. Muhabbatnoma ikkinchi ma’noda tushuniladi. Shu bois asarni tahlil qilishda real maktub odatlari emas, balki badiiy maktubning qoidalari — murojaat, ta’kid, hijron va visol kabi mavzular — asosiy o‘lchov bo‘ladi.

1-jadval. Noma an’anasidagi asosiy namunalar

Asar	Til	Shakli va xususiyati	Manba
Avhadi Marog‘iy. Muhabbatnoma	Forsiy	Lirik maktub; muloqot ikki tomonlama	[5]; [10]
Xorazmiy. Muhabbatnoma	Turkiy (asosan), forsiy (3 noma)	Lirik maktublar; muloqot bir tomonlama; soqiynomalar bilan	[4]; [5]; [6]
Haqiqatnoma, Ilohiynoma, Gulnoma	Ko‘rsatilmagan	Masnaviy shakldagi nomalar	[6]

Navoiy “Mezon ul-avzon” asarida asarga o‘xshash turkiy “Muhabbatnoma” qo‘shig‘ini maqsur vaznida eslatadi [9; 6]. Bu ma’lumot asarning o‘z davridagi

shuhratini ko‘rsatuvchi qiziq dalil. Biroq uni qo‘shiq va doston o‘rtasidagi aloqa deb tushunish uchun qo‘shimcha tekshiruv kerak.

Asarning yana bir an’anaviy qismi soqiynomalardir. Soqiynoma klassik fors-tojik va turkiy she’riyatda uchraydigan motiv bo‘lib, shoir sharob uzatuvchi soqiyga murojaat qiladi va o‘z ruhiy holatini ochadi. Bu murojaat ko‘pincha ramziy ma’noga ega: u ilohiy ishq, dunyo o‘tkinchiligi va ma’naviy mast-alastlik mavzularini ifodalaydi. Xorazmiy asarida soqiynomalar ham shu tarzda ishlatilgan bo‘lishi mumkin: ular lirik ohangni to‘xtatib, keyingi nomaga o‘tish uchun ichki dam beradi. Bu gipoteza soqiynomalar matnini nomalar bilan solishtirib tekshirilishi kerak.

Asarning kompozitsiyasi

Rahmonova asarning umumiy tuzilishini quyidagicha beradi [6]: ochilish qismi (hamd va boshqa muqaddima parchalari), o‘n bir noma va forsiy hikoyat bilan yakunlanuvchi so‘nggi qism. Har bir nomadan keyin soqiyga qaratilgan qisqa masnaviy keladi. Shu tarzda har bir maktub lirik ohang bilan soqiynoma orasida bog‘lanadi.

Agar har bir noma ortidan soqiynoma kelsa, asarda ikki qatlam — maktub va soqiynoma — navbatma-navbat keladi. Matnning bir qismi oshiqning shaxsiy ohangini, ikkinchisi esa tashqi tinglovchiga qaratilgan ohangni beradi. G‘azallar bu navbatga yana bir qatlam qo‘shadi. Natijada asar ichki monologdan ochiq murojaatga va yana orqaga o‘tib turadigan ritmik tuzilma hosil qiladi.

2-jadval. Asarning kompozitsion qismlari

Qism	Tarkibi	Izoh
Ochilish	Hamd, muqaddima	Xudoga murojaat va asarning maqsadini bayon qiladi [6]
Nomalar	11 ta noma	8 tasi turkiy, 4, 8 va 11-nomalar forsiy-tojik tilida [5; 6]
Soqiynomalar	Har bir noma ortidan qisqa masnaviy	Soqiyga murojaat; nomalar orasida she’riy dam
G‘azal va qit’a	6 ta g‘azal, 1 ta qit’a	G‘azallarning uchtasi mahzuf, uchtasi maqsur vaznida [6]
Yakun	Forsiy hikoyat	Lirik zanjirni yopadi [6]

Jadvaldagi raqamlar manbalarda bir xil emas. Rahmonova shoir avval o‘nta noma rejalashtirib, keyin o‘n birinchisini qo‘shganini yozadi [6]. Abdurahimova esa bir joyda o‘n, boshqa joyda o‘n bir maktubni qayd etadi [5]. Bu farq asar matnining

qaysi nusxaga tayanishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu sababli barcha raqamlar asl nashr bilan tekshirilishi kerak.

Nomalar ichida mavzuviy harakat ham kuzatiladi. Iztirob, sabr, iltijo va nasihat motivlari navbatlashib keladi. Iztirob mavzusi quyidagi baytda ochiq ifodalangan. Bu yerda ohning ko‘kka chiqishi va ko‘ngilning kuyishi bir tasvirga birlashadi:

Kim oshti ko‘kka ohim ihtiroqi,
Kuyurdi ko‘nglumi dilbar firoqi.

Sabr motivi esa iztirobga qarshi turgan tayanch sifatida keladi. Manbalar talqiniga ko‘ra, nasihat ohangi asarning so‘nggi qismiga yaqinroq joylashgan. Shu tarzda har bir noma oldingisidan biror ma’noni olib, keyingisiga uzatadi. Matnda bu zanjirni kuzatish uchun nomalarning aniq chegarasi va ketma-ketligi zarur.

Kompozitsiyaning yana bir qirrasi takrordir. Manbalarda bir bayt ikki o‘rinda keltirilgan:

Muhabbat birla jonindin bu miskin,
Duo qildi, ijobat bo‘lsin, omin.

Agar bu takror asl matnda ham mavjud bo‘lsa, u asarning boshi bilan oxirini bog‘lovchi halqa vazifasini bajaradi: shoir iltijo bilan boshlagan yo‘lni iltijo bilan yakunlaydi. Bunday halqa tuzilishi lirik tsikllarda tez-tez uchraydi va asarga yopiq, o‘ylangan shakl beradi. Biroq takror nusxalardagi farqlar tufayli bu fikrni ham asl matn bilan tekshirish kerak.

Adresat va muloqot shakli

Noma janrida muhim savol — kim kimga yozadi. Xorazmiy asaridagi maktublar oshiqdan ma’shuqaga qaratilgan. Biroq matnda murojaat adresatlari bir xil emas: ba’zan ma’shuqa, ba’zan Xudo, ba’zan tinglovchi. Quyidagi bayt Xudoga murojaat bilan sevgi mavzusini birlashtiradi:

Ey karamingdin ato qil, ey karim,
Ko‘nglum o‘tlar ichra yondi, daxim.

Shu tariqa shaxsiy his va ilohiy murojaat bitta maktub ichida almashinib turadi. Bu ikki yo‘nalish asarni faqat sevgi lirikasi emas, balki munojotga yaqin matn qiladi [6].

Ma’shuqaning sukuti asarning muhim kompozitsion vositasidir. Javob bermaydigan adresat oshiqning nutqini cheksiz kutishga aylantiradi. Shu sababli har bir noma oldingi iztirobni yanada kuchaytiradi yoki yangi umid bilan yakunlanadi. Bu o‘zgarish asarning ichki dinamikasini belgilaydi.

Asarda hukmdorga bag‘ishlov ham uchraydi. Quyidagi baytda Muhammad Xo‘jabek ulug‘lanadi:

Muhammad Xojabek — Jamshidi soniy,
Jahonning orzusi-yu xalq xoni.

Bu bag‘ishlov janr jihatdan homiyga qaratilgan xitob vazifasini bajargan bo‘lishi mumkin [4]. Ya’ni asar faqat ichki his emas, balki ijtimoiy-rasmiy murojaat ham bo‘lib, uning bir qismi tinglovchiga yo‘naltirilgan.

3-jadval. Muloqot ishtirokchilari va ularning vazifasi

Ishtirokchi	Matndagi ko‘rinishi	Vazifasi
Oshiq (lirik qahramon)	Barcha nomalarda birinchi shaxs	Lirik his va iztirobni ifodalaydi
Ma’shuqa (adresat)	“Sen” shaklidagi murojaat	Javob bermaydigan tinglovchi; sukut va kutishni kuchaytiradi
Xudo	Munojot va iltijo baytlari	Sevgini ilohiy darajaga ko‘taradi
Soqiy	Soqiynomalardagi murojaat	Nomalar orasida lirik dam va ohang o‘zgarishini beradi
Homiy (Muhammad Xo‘jabek)	Bag‘ishlov baytlari	Rasmiy-ijtimoiy xitob va ulug‘lash

5. Vazn va lirik shakllar

Asarning asosiy vazni hazaji musaddasi mahzuf bo‘lib, ayrim manbalarda u “mafoiylun mafoiylun fauvlun” formulasi bilan berilgan [5]. Rahmonova bu vaznni romantik dostonlarda Sharqda birinchi marta Xorazmiy qo‘llagan deb yozadi [6]. Bu da’voni tekshirish kerak, chunki u asosan bitta manbaga tayanadi.

4-jadval. Lirik shakllar va ularning vazni

Shakl	Soni	Vazni	Manba
G‘azal	6	3 ta mahzuf, 3 ta maqsur	[6]
Qit’a	1	Manbada ko‘rsatilmagan	[6]
Soqiynoma (masnaviy)	11	Manbada ko‘rsatilmagan; asosiy vazn bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin	[5; 6]

Vaznning mahzuf va maqsur shakllari bir-biridan farq qiladi: vaznning qisqartirilgan shakli qofiya va ohangda o‘zgarish hosil qiladi. Shoir lirik qismda shu o‘zgarishlardan foydalangan bo‘lishi mumkin. Bu kuzatuvni matnni ovoz chiqarib o‘qish orqali tekshirish foydali bo‘ladi.

Vazn tanlovi bilan mazmun o‘rtasida ham bog‘liqlik bo‘lishi mumkin. Hazaj vaznining cho‘zilgan, davomli ohangi murojaat va nolish ohangiga mos keladi, deb taxmin qilish mumkin. Bu fikrni she’rni vazn va ma’no birga eshitilgan holda o‘qib tekshirish mumkin.

Til tanlovi va janr funksiyasi

Asarning sakkiz nomasi turkiy, uchtasi — 4, 8 va 11-nomalar — forsiy-tojik tilida yozilgan [5; 6]. Bu taqsimot tasodifiy emas, deb faraz qilish mumkin. Forsiy nomalar matnda ichki chegara vazifasini bajarishi, ya’ni mavzu yoki ohang o‘zgarganda til ham o‘zgarishi mumkin. Bu gipoteza to‘rtinchi va sakkizinchi nomalarning mazmunini oxirgi noma bilan solishtirish orqali tekshiriladi. Hozircha biz faqat tilning joylashuvini qayd etamiz, sabab-oqibat bog‘lamaymiz.

Shunday qilib, til tanlovi asarning ikki tilli xususiyatini ko‘rsatadi. Bu xususiyat asarning “ikki tillilik” (zullisonayn) deb ataluvchi an’anaga mosligini ham anglatadi.

5-jadval. Nomalarning til bo‘yicha taqsimoti

Noma raqami	Tili	Izoh
1, 2, 3	Turkiy	Asarning boshlang‘ich qismi
4	Forsiy-tojik	Til o‘zgarishi; ichki ohang o‘zgarishi taxmin qilinadi
5, 6, 7	Turkiy	Asosiy lirik matn
8	Forsiy-tojik	Til o‘zgarishi; mavzu bilan bog‘liqligi tekshirilishi kerak
9, 10	Turkiy	Yakuniy turkiy qism
11	Forsiy-tojik	Yakuniy noma; forsiy tilda yopiq ohang

Jadvaldan ko‘rinadiki, forsiy nomalar matnning o‘rta va oxirgi qismlarida joylashgan. Bu tartib tasodifiy bo‘lmasligi ham mumkin. Manbalarda nomalar soni va tartibi haqida ham farqlar bor, shuning uchun jadvaldagi taqsimot asl matnda tekshirilishi zarur.

Natijalarning muhokamasi

Janr mansubligi bo‘yicha uchta yondashuv bor: masnaviy, epistolyar lirik doston va noma. Ularning birortasi boshqasini inkor etmaydi. Murojaat shakli nuqtayi nazaridan asar epistolyar, kompozitsiyasi (nomalar, soqiynomalar, g‘azal) nuqtayi nazaridan esa lirik-masnaviy tuzilmaga yaqin. Shu sababli “lirik-epistolyar tuzilma” atamasi asarning mohiyatini aniqroq ifodalashi mumkin.

Manbalar orasidagi raqamli farqlar jiddiy masala. Abdurahimova bayt sonini bir joyda 364, boshqa joyda 474 deb yozadi, nomalar sonini ham turli joylarda turlicha ko‘rsatadi [5]. Qo‘lyozma nusxalarining sanalari ham turli manbalarda takrorlanadi, lekin ularning asl nusxadagi tasdig‘i topilmadi. Bu holat ilmiy ishda manbani tekshirmasdan keltirish xavfli ekanini ko‘rsatadi. Forsiy nomalarni tahlil qilishda yana bir cheklov bor: ularning tarjimasi va talqini turkiy matndan farq qilishi mumkin. Shu sababli forsiy matnni o‘rganishda filologik aniqlik talab etiladi, aks holda ikki tilli kompozitsiyaning mohiyati noto‘g‘ri baholanadi. Navoiyning asarga ishorasi [8; 9] asarning XV asr adabiy muhitida ma’lum bo‘lganini ko‘rsatadi. Uning ta’sirini aniq matnlar bilan solishtirish keyingi bosqich vazifasidir. Shuningdek, “birinchi turkiy noma” degan da’voni qabul qilishdan oldin undan oldingi turkiy noma namunalarini izlash lozim. Hozircha bu da’vo bitta manbada uchraydi [6].

Avhadi bilan qiyoslash ham muhim. Avhadi asarida muloqot ikki tomonlama bo‘lgani uchun matn dialog tuzilishiga ega. Xorazmiyda esa muloqot bir tomonlama bo‘lib, lirik monolog shaklini oladi. Bu o‘zgarish asarni noma an’anasidan lirik monologga yaqinlashtiradi, lekin murojaat shakli saqlanadi. Shu sababli Xorazmiyni Avhadi izidan borgan, ammo o‘z janr variantini yaratgan shoir sifatida baholash mumkin. Adabiy-tarixiy jihatdan asar o‘zbek adabiyotida lirik maktub shaklining turkiy tilda shakllanishiga xizmat qilgan deb qarash mumkin. Turkiy tildagi noma namunalari keyingi davrda o‘z davomini topgan bo‘lishi ehtimoli bor. Biroq bu davomiylikni isbotlash uchun har bir janr belgisini alohida tekshirish talab etiladi.

Maqolaning o‘z cheklovlari ham bor. U asosan ikkilamchi manbalar va bir nechta ilmiy maqolaga tayangan, asl nashr bilan to‘liq solishtirish bajarilmagan. Janr talqinlari muallif tomonidan tanlab olingan baytlar asosida berilgan. Shu sababli natijalar yakuniy hukm emas, balki keyingi tekshiruvlar uchun yo‘nalish sifatida qabul qilinishi kerak.

Xulosa

Maqolada Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarining janr va kompozitsion xususiyatlari ko‘rib chiqildi. Asar noma an’anasiga tayanadi, ammo uni oddiy maktub emas, balki nomalar, soqiynomalar, g‘azal va qit’adan tashkil topgan lirik-epistolyar tuzilma deb baholash to‘g‘riroq. Muloqotda oshiq bir tomonlama so‘zlaydi, bu esa asarning sukut va kutish ohangini kuchaytiradi. Vazn va lirik shakllar matnning ichki ohangini tashkil etadi. Janr tahlili amaliy jihatdan ham foydali. Adabiyot darslarida Muhabbatnomani o‘qish paytida noma, soqiynoma va g‘azal shakllarini ajratish talabalarga mumtoz she’riyat kompozitsiyasini tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, matn ichidagi til tanlovini ko‘rsatish turkiy va forsiy adabiy an’analarning o‘zaro munosabatini ochib beradi.

Kelgusi tadqiqotlar uchun vazifalar aniq: asl nashr bilan raqamlarni tekshirish, Avhadi Marog‘iy asari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri qiyoslash va Navoiy asarlaridagi izlarni aniqlash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shcherbak A.M. Uguznoma, Muhabbatnoma. — Leningrad, 1959.
2. Muqaddas nomalar. — Toshkent, 1987.
3. Ishoqov E. Xorazmiy // O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent, 1977.
4. Mirzamahmudova R.A. Xorazmiy va uning “Muhabbatnoma” asari // Ilm fan taraqqiyotida raqamli iqtisodiyot va zamonaviy ta’limning o‘rni hamda rivojlanish omillari. — 2025. — 5-jild, 1-son. — B. 166–170. Havola: doi.org/10.71337/inlibrary.uz.itrizthro.91013
5. Abdurahimova R.A. Xorazmiy va uning “Muhabbatnoma” asari tahlili // Modern Education and Development. — 2025. — Vol. 24, No. 1. — B. 352–356. Havola: doi.org/10.71337/inlibrary.uz.mead.118253
6. Rahmonova Sh.M. Noma janriga mansub dostonlarning vazn xususiyatlari // O‘zbekistonda xorijiy tillar. — 2022. — No 4 (45). — B. 158–177. Havola: doi.org/10.36078/1667286221
7. Jamolova M. O‘zbek adabiyotida noma janri. — 1992. — 64 b.
8. Navoiy A. Muhokamat ul-lug‘atayn. — 2000.